

РОЛЬ РЕЛИГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЮЖНОСЛАВЯНСКИХ НАЦИЙ

Отв. ред. д-р ист. наук И.В.Чуркина. Москва, Эдиториал УРСС, 1999. 264 с.

У 90-х роках ХХ ст. з'явився ряд праць, присвячених національним проблемам. Вони позбавлені традиційних стереотипів, заангажованості, характеризуються нестандартними підходами до визначення понять і категорій. Їхні автори зробили спробу сучасного визначення нації, національної ідеології тощо¹. Це стало можливим завдяки змінам, зумовленим розпадом багатонаціональних тоталітарних державних організацій – СРСР, Чехословаччини, Югославії та утворенням на їхніх теренах нових незалежних держав. Сьогодні більшість дослідників схиляється до думки, що визначальні риси нації пов'язані передовсім з культурою та ідеологією (мовою, етнічністю, релігією, політичною історією). Територіально-економічний фактор відіграє меншу роль. Тому при визначенні характерних рис нації більша увага приділяється релігійно-конфесійним факторам. Загалом це питання не нове в історичній науці: воно порушувалося ще в другій половині ХІХ ст. Проте в сучасних умовах, особливо з наявними міжнаціональними і міжконфесійними конфліктами, ця проблема набула особливо актуальності.

Автори узагальнюючої праці **“Роль релігії у формуванні південнослов'янських націй”** поставили за мету, як вони самі визначили, простежити процес утворення південнослов'янських націй під кутом зору релігійного впливу на них. Велике теоретичне та історіографічне навантаження несе вступна частина. Вона написана відповідальним редактором хоча і дуже стисло, проте надзвичайно містко, чітко і доступно для сприйняття.

Рецензована монографія складається з п'яти розділів, у яких проаналізовані найважливіші проблеми, що стосуються ролі релігії у націотворчих процесах на Балканах. У центр уваги поставлено проблему формування й утвердження слов'янських націй даного регіону. Хронологічно він охоплює час від переселення слов'янських націй до зламу ХІХ–ХХ ст., тобто до завершення там націотворчих процесів. Такі хронологічні рамки цілком виправдані. Адже всебічно зрозуміти ці процеси неможливо без вивчення особливостей попереднього історичного розвитку. Тоді закладалися основи того релігійного впливу, який відіграв свою роль у формуванні сучасних слов'янських націй. Однією з важливих тем дослідження є визначення ролі хрис-

¹ Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe. 1850–1940. Vol.VI. The Formation of National Elites. Dartmouth, 1991; Nacionalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej. Toruń, 1994; *Hastings A.* The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism. Cambridge, 1997; *Smith A.* Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism. London–New York, 1998; *Нация и национальный вопрос в странах Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине ХІХ–начале ХХ в.* Москва, 1991; *Этничность и власть в полиэтнических государствах.* Москва, 1994; *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку.* Київ, 1994; *Национальный вопрос в Восточной Европе. Прошлое и настоящее.* Москва, 1995; *Фрейдзон В.И.* *Нация до национального государства. Историко-социологический очерк Центральной Европы ХVІІІ–начала ХХ в.* Дубна, 1999; *Чорний В.П.* *Исторические предпосылки этнорелигиозной самоидентификации населения Боснии и Герцеговины // Діа-Логос. Религия и общество.* 1998–1999. Москва, 1999; *Касьянов Г.* *Теорія нації та націоналізму.* Київ, 1999 та ін.

тиянства у становленні модерних слов'янських націй. Турецьке завоювання призвело до поширення ісламу, де його, особливо у східній частині південнослов'янського ареалу, сприйняла деяка частина населення. Тому цьому сюжету також приділена велика увага.

Кожен розділ містить стислий вступний нарис, який характеризує історичне минуле окремих народів, розкриває їхні релігійно-конфесійні особливості. Такий підхід дає можливість всебічно ознайомитися з поставленою проблемою і простежити ті чинники, насамперед релігійні та церковні (конфесійні), що впливали на процес формування національної самосвідомості.

Перший розділ, написаний відомою словеністкою І.В.Чуркіною, має назву **“Роль церкви у формуванні національної самосвідомості словенського народу”**. Зазначивши на початку, що католицизм як головний культурний фактор зовсім не сприяло формуванню і розвитку словенської культури, автор сконцентрувала свою увагу на характеристичні і ролі протестантизму в розвитку словенської самосвідомості (з XV ст.). Воно мало найміцніші позиції серед міського населення і шляхти. Власне протестанти почали не лише проводити богослужіння словенською мовою (католики використовували латину), а й вперше порушили питання про національну словенську церкву і школу, чим були закладені основи сучасної словенської культури. Значною мірою це завдячується тому, що протестантська церква в словенських землях поділялася на словенську і німецьку. Проте наступ контрреформації потіснив позиції словенської протестантської церкви і призвів до зміни релігійно-конфесійного складу словенських міст, у яких збільшилася католицька верства.

З другої половини XVIII ст. у середовищі католицького духовництва поширюються ідеї янсенізму – однієї з католицьких течій, що виникла під впливом вчення голландського єпископа К.Янсена. Янсенізм перейняв деякі риси протестантизму, вважаючи єдиним джерелом богослов'я Біблію. Янсеністи виступали проти церковних процесій, паломництва, величких богослужінь, церковних орденів, відстоювали обрядовість ранньохристиянських громад. Особливо янсеністи конфронтували з єзуїтами. На конкретних фактах проілюстровано внесок янсеністів (К.Герберштейна, Б.Кумердея, В.Копітара, Ф.Метелка та ін.) у розробку програми розвитку словенської культури. Проте вже з 30-х років XIX ст. янсенізм сходить з арени суспільно-культурного життя словенців.

Нове покоління національних діячів, яке здобуло освіту у світських навчальних закладах (Ф.Прешерн, М.Чоп), намагалося поставити словенську культуру в європейський контекст. Підвищується культурний рівень і католицького духовництва, яке з кінця XIX ст. сприймає вимоги словенського національного руху. Це дало змогу католицизму взяти на себе функції словенської національної церкви. Проте основним стрижнем, який об'єднував різні конфесії в словенському національному розвитку, було визнання ними мови як головної ознаки нації.

Особливості розвитку релігійно-конфесійної свідомості хорватів і сербів у хорватських землях розглядає С.А.Романенко у розділі **“Католицизм і православ'я у формуванні хорватської і сербської націй на території Хорватії, Славонії і Далмації”**. Автор підкреслює, що поступове зближення різних регіонів Хорватії (вони різнилися етнічною неоднорідністю, особливостями мови, культури тощо) відбувалося повільно, протягом століть. Етноконсолідуючу роль при цьому відіграло католицизм. У XVII ст. з'являється термін “хорватська мова”. З XIX ст. мова як носій етнічної самосвідомості поступово витісняє конфесійні фактори (с.66). Водночас й надалі зберігала свою актуальність проблема формування загальнохорватської наці-

ональної свідомості з локальних етнічних усвідомлень (власне хорвати, славонці, далматинці). Немаловажну роль в обґрунтуванні необхідності об'єднання відіграла й релігійно-конфесійна (католицька) аргументація. Утворення Загребського архієпископства (1852) сприймалося як перемога загальнохорватського національного руху. Остаточо їй було закріплено хорвато-угорською угодою 1868 р., чим були закладені сприятливіші умови формування хорватської нації на завершальному етапі.

Серби на території хорватських земель (у складі володінь Габсбургів) з'явилися на початку XVI ст. Їм як етнічній і конфесійній (православні) спільноті австрійська влада надала внутрішнє самоуправління (1630), що призвело до адміністративного відокремлення їхніх поселень (так званий Військовий кордон) від решти хорватських володінь.

Таким чином, на одній етнічній території опинилися і співіснували дві спільноти, одна з яких була автохтонною. Вони різнилися не лише походженням, а й мовою та віросповіданням. У таких умовах католицизм і православ'я виконувало етнозахисну і одночасно етніцизаційну роль. Пізніше, з другої половини XIX ст., конфесійний характер проявився в національних програмах хорватських і сербських політичних партій. Все це дало підстави автору дослідження дійти висновку, що наприкінці XIX–на початку XX ст. завершилося етнічне розмежування між хорватами і сербами, які проживали на території Австро-Угорщини, чітко сформувалася їхня національна самосвідомість.

Особливе зацікавлення, з огляду на теперішню політичну ситуацію і державотворчі процеси, міжетнічні і міжрелігійні протистояння на Балканах, викликає розділ **“Конфесія і національність в історичному розвитку Боснії і Герцеговини”**. Його автор, О.К.Вяземська, зробила спробу з'ясувати і, певною мірою, розставити акценти в етнічній та релігійній диференціації сучасної Боснії і Герцеговини. Йдеться про три етносоціальні і етнорелігійні спільноти – сербську, хорватську і мусульманську, які в своїй основі мають єдине слов'янське походження і одну мову. У їхньому розмежуванні істотну роль відіграла релігія (с.112).

О.К.Вяземська детально характеризує релігійно-конфесійну ситуацію в цьому регіоні у X–XIII ст., розглядає умови появи православ'я, католицизму, богомільства, утворення так званої Боснійської церкви. Цей час позначився як гострим протистоянням православних і католиків, так і їхніми спільними виступами проти богомилів (богомільство православні та католики вважали ересю; на терені Боснії воно почало поширюватися наприкінці XII ст.). На підставі проаналізованого значного фактичного матеріалу дослідниця робить висновок, що конфесійна ситуація, котра значною мірою впливала на етнічні процеси регіону у XII–XIII ст., була не простою ще перед османським завоюванням (с.113). Особливе місце в дослідженні посідає проблема формування боснійсько-мусульманського етносу, генезу якого слід шукати в ісламізації частини корінного населення. Проникнення ісламу та ісламської культури в Боснію і Герцеговину почалося ще в часи Боснійського королівства (XV–XVI ст.). Турки-османи заволоділи ним не відразу: на це пішло майже сто років. Після остаточного його завоювання (1483 р.) ісламізація стала послідовнішою. Констатуючи, що поширення ісламу серед боснійського населення з приходом османів відбувалося добровільно, за власним вибором кожного мешканця (с.114), О.К.Вяземська водночас залишає відкритим для дальшого з'ясування питання про причини швидкої масової ісламізації на цій території.

Певна увага приділена сепаратистським рухам боснійсько-герцеговинських бегів першої половини XIX ст., які вимагали розширення самоуправління, право обирати

візиря. Водночас мали місце національно-визвольні рухи християнського населення, які особливо поживалися під час Першого сербського повстання. Ці виступи мусульман і християн проходили хоч і паралельно, але ізольовано один від одного. Це значною мірою відокремлювало мусульманське населення від християн і вело до формування у них особливої етнічно-релігійної самосвідомості.

Міжрелігійне протистояння та міжконфесійні суперечності особливо загострилися у XIX ст. Основними причинами цього, як впливає з розглядуваного розділу, було не лише прискорення процесу формування націй, а й політика Туреччини, Росії, Сербії, Австрії, зацікавлених у зміцненні позицій у даному регіоні. Кожна з цих держав опиралася на відповідну релігійну громаду, що посилювало релігійно-конфесійну роз'єднаність, вело до повної відокремленості (с.257).

Значна увага у розділі приділена зародженню національних рухів у Боснії і Герцеговині, які в 30–40-ві рр. XIX ст. перебували під впливом ілліризму. Окремі його лідери (І.Ф.Юкич) розробили і висунули концепцію “бошняцтва” як складової частини іллірського народу. Значну роль у розвитку національної самосвідомості населення Боснії і Герцеговини відіграло православне і католицьке духовництво, завдяки просвітницькій діяльності якого з середини XIX ст. поширюється національний рух християнського населення. Подальша національна диференціація на релігійній основі пов'язана з зовнішніми чинниками, а саме окупацією Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною (1878). Іслам відразу втратив позиції панівної релігії. На перший план вийшла католицька церква, якій протегувала держава, а разом з нею і місцеве хорватське населення. На національну самосвідомість боснійських сербів, поряд із діяльністю православної церкви, значною мірою почали впливати цілеспрямовані дії сербського уряду. Зміни торкнулися й мусульман. Вимоги релігійно-шкільної автономії (1899) фактично започаткували етап політичного розвитку мусульман Боснії і Герцеговини (с.129). Таким чином, національні рухи в Боснії і Герцеговині розмежувалися за етнорелігійною ознакою.

“Православна церква і складання сербської нації” – така назва розділу, що належить І.С.Достяну та А.В.Карасьову, які обґрунтовано стверджують, що ще до турецького завоювання визначилася належність до сербського етносу більшої частини населення земель, що входили до складу володінь Неманичів. Чи не визначальним у цьому, крім державної спільності, була й конфесійна, греко-православна єдність. В умовах втрати сербами державності захисником їхніх прав, осередком національної культури виступила православна церква. До середини XIX ст. вона мала визначальний вплив на самоідентифікацію та самоусвідомлення сербів, хоча й неоднаковим було її значення у Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговині. По-різному проявлялася роль православної церкви серед сербів поза межами їхніх етнічних територій (Далмація, Хорватія, на півдні Угорщини). З другої половини XIX ст. православ'я у Сербії і Чорногорії все більше потрапляє під контроль держави. Хоча православна церква й продовжувала зберігати значення національного ідентифікатора, поряд з такими факторами, як мова та етнічна приналежність, держава починає відігравати дуже важливу роль у процесі формування сербської нації (с.193–194).

Окремо хотілося б наголосити на правомірності вживання терміна “Воєводина” для XVIII ст. Відомо, що вперше вимога утворення у складі Австрії особливої сербської автономії на чолі з воєводою пролунала у 1790 р. на представницьких зборах сербів, що проживали в австрійських володіннях. Проте така адміністративна одиниця виникла лише у 1849 р., до того часу зазначена територія називалася в офіційних зведеннях як Південна Угорщина.

Завершує рецензоване видання розділ **“Конфесії і формування болгарської нації”**, написаний І.Ф.Макаровою і Л.І.Жилою. Автори ретельно розглянули і проаналізували роль православ'я у процесі генези болгарської нації. Певну увагу вони також звернули на значення інших християнських конфесій (римо- і греко-католицької) та почасти ісламу. Практично всі конфесії відзначалися взаємним антагонізмом і навіть відверто ворожим ставленням одна до одної. У таких умовах важливою формою болгарського національного руху, що об'єднав широкі верстви населення, стала боротьба за самостійну болгарську православну церкву. Вона почалася в 40-ві роки XIX ст. і завершилася створенням болгарського екзархату у 1870 р. Ця подія стала визначальною для болгарської національної консолідації (с.216, 252).

Загалом у розглядуваному дослідженні російські вчені роблять висновок про визначальну роль релігії у націотворчому процесі південнослов'янських народів, велику увагу звертають на міжетнічні та міжконфесійні контакти (хоча вони і не завжди були гладкими та дружніми).

Звичайно, не всі питання, пов'язані з релігійним чинником у націотворчому процесі серед південних слов'ян, знайшли належне і повне висвітлення. Залишилися відкритими для з'ясування висловлені окремі положення, зокрема щодо так званої глаголичної церкви у хорватів (С.А.Романенко, с.57, 257) та ін. Дана праця, безумовно, сприятиме подальшому глибшому і всебічнішому вивченню поставленої проблеми.

Шкода, що рецензоване видання позбавлене довідкового апарату. З огляду на значний фактичний матеріал, різноманітність географічних назв, специфічних термінів, численні імена й прізвища дуже корисними були б покажчики – географічний і алфавітний, термінологічний словник. Адже це видання, без сумніву, зацікавить не лише науковців, насамперед славістів, воно знайде свого читача й серед студентів, які зможуть використовувати його як навчальний посібник.

Михайло КРІЛЬ